

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ. ТОПОНІМІКА. АРХЕОЛОГІЯ

Валентина КИХТЮК

Основні типи та кількість поселень на Волині

Населені пункти Волині виникали в конкретні історичні епохи, їх назви змінювалися в часі за формою, а часто і за змістом, поширювалися залежно від конкретних історичних подій, явищ – міграції населення, війн, культурного, економічного і мовного спілкування волинян тощо; часто поява та функціонування назв залежало також від географічного середовища.

Під час дослідження історії та топонімії Волині можемо виділити такі типи поселень на Волині: давньоруські гради (городи), села, селища, міста, містечка, хутори, слободи, колонії, фільварки.

«Повість минулих літ», що є головним джерелом ранньої історії східних слов'ян, у вступній частині дає яскраву картину не тільки їхнього економічного життя, а й рівня суспільно-політичного розвитку. Літописні племена – це великі територіальні об'єднання. Процеси консолідації східнослов'янських племен, що протікали в умовах постійної військової небезпеки з боку кочівників, зумовили виникнення нової форми поселень, вона отримала означення «град». Літопис не розкриває змісту поняття гради, можна лише здогадуватись, що вони були насамперед адміністративно-політичними центрами союзів племен, а також фортецями в прикордонних районах. Слово град у своєму початковому давньоруському значенні – „ограда”. Гради (городи) – поселення, укріплені огорожею, оточені ровами та валами, дерев'яним частоколом, часто захищені природними укріпленнями – ярами, річками, болотами. Недостатність писемних даних компенсує археологія, відкриваючи та вивчаючи залишки цих «градів» практично на всій території розселення східних слов'ян. Про існування городищ, як наступників градів розповідає у своїй монографії „Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія” професор М. М. Кучинко. Городища – сільські поселення з валами і ровами, що оточують замкнутий простір. [1, с. 70]

За часів Київської Русі градами називали великі поселення, укріплені дерев'яними стінами з бійницями і баштами, за якими населення ховалося в часи лихоліть від небезпеки. Такі гради з плином часу нерідко втрачали своє військове значення, їх укріплення руйнувалися, а самі вони приходили в упадок і перетворювались у городища – „місця, де був город”. Пізніше

на місці городища могло розвиватись нове поселення, яке отримувало назву Городище. Серед літописних волинських градів можемо назвати Всеволож, Волинь (або ж Велинь), Червен, Шеполь, Перемиль [2, с. 151], Володимир [2, с. 67], Угровськ [3, с. 386], Турійськ [3, с. 152] та ін.

Багато градів було спалено і знищено під час нападів кочівників. Деякі з них відродилися як городи, інші – перетворилися в села.

Із формуванням ранньфеодалного суспільства городи стали перетворюватись в укріплені центри князівської влади, а потім і в центри економічного життя. Давньоруські городи були також центрами розвитку високої, як на той час, матеріальної і духовної культури, в них будувалися монументальні храми та замки.

З часом, можливо, під впливом польської мови, городи почали називати містами. У XIV-XV ст. не маємо звісток про виникнення нових міст на Волині. Причина цього – наслідки монголо-татарської навали, яка підірвала продуктивні сили тогочасного суспільства, і період боротьби між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Але однією з головних причин було те, що тільки починало складатися велике феодальне землеволодіння, а дрібні феодали не в змозі були закладати міста. Лише з пожвавленням торгово-грошових відносин, появою і становленням фільварків та зростанням феодального землекористування (тобто з кінця XV – початку XVI ст.) починають масово виникати міста і містечка. Міста в цей час отримують магдебурзьке право (право на самоврядування).

І. П. Крип'якевич вважав, що в Україні місто існувало на кількох рівнях: “містечко”, “мале місто” і “велике місто” [4, с. 18].

Містечко – невелике поселення землеробського характеру із слабо розвинутим ремеслом, воно було також місцем проведення торгів. Населення містечок, на відміну від селян, не відпрацьовувало панщину, а перебувало в основному на чинному праві.

На думку Крип'якевича, містечка та малі міста мали однакові устави та привілеї, а також були місцем проведення торгів для найближчої сільської округи.

Містечка були специфічними поселеннями XIV ст. Більшість їх виникала при монастирях, маєтках феодалів, торгових шляхах. Міщани в основному були ремісниками і гондлярями, але деякі з них займалися і сільським господарством. Містечка характеризувалися багатонаціональним складом населення. Тут жили у великій кількості євреї, поляки, татари. Прикметою більшості містечок була наявність великої площі у центрі поселення, де організовувався торг різними товарами і виробами, що постачалися туди міщанами і селянами з навколишніх сіл.

Переважаюча більшість нових містечок закладалась на місці вже існуючих поселень. Однак, не завжди наявність локаційного привілею, виданого феодалу, є ознакою автоматичної появи міста. Дійсно, наявність привілею давала можливість заснувати місто, але траплялося так, що вона з різних причин не була реалізована.

Окремо І. П. Крип'якевич виділяє “великі міста”. До цієї категорії він відносить міські поселення, які досягли розквіту ще в давньоруський період. Вони мали розвинуте цехове ремесло і торгівлю, чітко виражену соціальну диференціацію населення. Міста відрізнялися від містечок також за чисельністю населення (критерієм поділу взято 500 димів).

У першій половині XVI ст. є звітки про появу 63 міст і містечок на території Волинського воєводства [139, с. 95]. У XVI столітті отримали дозвіл на локацію такі містечка Волині: Литовеж (1501), Смідин (1508), Квасів (1513), Милянєвичі (1543), Мельниця (1539), Козин (1538), Любче (1547), Сокіл (1563), Жидичин (1563).

На становлення та розвиток міст на Волині впливав ряд позитивних чи негативних факторів. Стимулювало ці процеси загальне економічне поживання, що мало місце у Польщі у XVI – на початку XVII ст., наданням містам магдебурзького права тощо. Виникнення такої значної кількості міських поселень пояснюється і зацікавленістю феодалів, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували і фіскальні, розуміючи і переконуючись у тому, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати прибутків у кілька разів більше ніж із сіл.

Перешкодою було те, що переважна більшість міст належала приватним власникам, дії яких не завжди відповідали об'єктивним законам розвитку міст. Крім того, велика кількість різних повинностей відігравала негативну роль. Деструктивну роль у житті міста відігравали юридики та різні стихійні лиха. І все ж таки процес урбанізації Волинського воєводства проходив досить інтенсивно. З'являлись нові міста і містечка, які часто були центрами адміністративно-господарських комплексів, резиденціями магнатів і шляхти, частково осередками культури, про що свідчать і нові назви або перейменування.

У «Списку населених місць Волинської губернії» на початку XX ст. на Волині фіксуються такі містечка і міста (із зазначенням кількості дворів та жителів):

Володимирський повіт – містечка Горохів (551 дв., 7202 ж.), Киселин (131 дв., 1556 ж.), Коритниця (48 дв., 822 ж.), Любомль (259 дв., 4216 ж.), Опалин (222 дв., 1614 ж.), Порицьк (298 дв., 2272 ж.), Оздютичі (110 дв., 1614 ж.); місто Володимир-Волинський.

Ковельський повіт – містечка Вижва (165 дв., 996 ж.), Камінь-

Каширськ (286 дв., 3588 ж.), Маціїв (64 дв., 484 ж.), Мельниця (160 дв., 2262 ж.), Мельни (20 дв., 121 ж.), Несухойжи (164 дв., 1174 ж.), Стобихва (138 дв., 1384 ж.), Турійськ (232 дв., 3183 ж.), Янівка (38 дв., 214 ж.); місто Ковель.

Луцький повіт – містечка Бережниця (679 дв., 3206 ж.), Володимирець (245 дв., 1927 ж.), Гулевичі (74 дв., 463 ж.), Вишнівка (199 дв., 1272 ж.), Рожище (257 дв., 3646 ж.), Торчин (442 дв., 4119 ж.), Троянівка (267 дв., 1564 ж.), Чорторійськ (285 дв., 2020 ж.), місто Луцьк.

Не всі зазначені поселення протягом тривалого часу залишалися містами, деякі перетворилися в села, деякі, в силу історичних обставин, зовсім зникли з адміністративної карти Волині. Однак частина їх зберегла статус міст.

Місто – населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості та торгівлі, а також у сферах обслуговування, управління, науки і культури. Місто – це також адміністративний центр району, що його оточує. Основними критеріями віднесення населеного пункту до категорії міст є чисельність його населення і функції, які воно виконує.

На сучасному етапі існує кілька категорій міст. Міста районного підпорядкування є культурними і промисловими центрами з населенням не менше 12 тисяч осіб, з яких 85% – робітники, службовці та члени їх сімей. До міст районного підпорядкування належать Берестечко, Горохів, Камінь-Каширський, Ківерці, Любомль, Рожище, Устилуг. Більшість з них віднесені до цієї категорії у 1939-1940 роках, Ківерці – у 1951 році.

Міста обласного і республіканського підпорядкування – це міста з населенням понад 50 тисяч осіб. Вони мають розвинуту промисловість, значне комунальне господарство, державний житловий фонд, є економічними і культурними центрами для навколишніх поселень. У Волинській області 4 міста обласного підпорядкування – Ковель, Луцьк, Нововолинськ і Володимир-Волинський, який віднесено до цієї категорії у 1975 році.

Селище – це низова адміністративно-територіальна одиниця, що виникла на Волині в радянські часи. Це було поселення, недостатньо розвинуте для отримання статусу міста, з заданими функціями: промисловою, транспортною, науковою. Селищами називали населені пункти навколо промислових підприємств, будов, залізничних вузлів, гідротехнічних споруд і стаціонарних санітарно-лікувальних та оздоровчих закладів. У цих населених пунктах – не менше 2 тисяч жителів, 60% яких – робітники, службовці та члени їх сімей. Робітничі селища включають понад 500 жителів.

У Волинській області є селища міського типу: Іваничі, Локачі, Луків,

Любешів, Турійськ, Цумань, Шацьк, одне робітничє селище – Жовтневе та 12 селищ: Голоби, Головне, Дубове, Заболоття, Колки, Маневичі, Мар'янівка, Олика, Переспа, Сенкевичівка, Стара Виживка, Торчин.

Село – як загальна назва поселення змінювало з часом свій статус. Історично село є первинною і універсальною формою осілих поселень. Слово село – праслов'янського походження, яке означало – поле і збіглося у нас зі звучанням іншого слова – се(д)ло – поселення [5, 38]. Звідси селяни – люди, які обробляють землю, мають справу з полем і живуть у селі. За часів Київської Русі село – неукріплене поселення на противагу градам. До монголо-татарського нашестя так звалися селянські та феодалні населені пункти. У XVIII-XIX столітті в Російській імперії село – велике селянське поселення, господарський та адміністративний центр для навколишніх «деревень». Обов'язковою приналежністю села була церква (поселення без церкви, яке б велике воно не було, називали «деревня»), село – поселення з поміщицьким двором (якщо поміщицької садиби не було, то це поселення також звалося «деревня»). Поселення, що не було церковноприходським центром (в якому не було церкви), а була садиба чи двір власника – інколи називали сільце. Наприклад, у назві села Сільце Горохівського району простежується перехід загальної назви у власну. Аналізуючи адміністративно-територіальний устрій Волині XIX – початку XX століття, на картах тих часів знаходимо поселення «деревня» і «село», причому їх майже однакова кількість. Не відрізняються ці поселення і за числом жителів. Наприклад: у Володимирському повіті нараховувалося 180 сіл та 205 «деревень»: с. Звинячи – 194 дворів, 1512 жителів, с. Ізов – 88 дв., 517 ж., с. Запілля – 159 дв., 1066 ж.; с. Овадно – 125 дв., 477 ж.; с. Світязь – 350 дв., 2219 ж.; д. Владинополь – 45 дв., 263 ж., д. Дружкополь – 134 дв., 1278 ж., д. Клопочин – 53 дв., 293 ж.

У Луцькому повіті – 140 сіл та 162 «деревни»: с. Царевичі Великі – 165 дв., 1415 ж.; с. Радомисль – 205 дв., 1670 ж.; с. Усичі – 102 дв., 553 ж.; с. Угринів – 75 дв., 519 ж.; д. Яровиця – 47 дв., 427 ж.; д. Чудля – 44 дв., 368 ж.; д. Рудня – 109 дв., 730 ж.; д. Кіяж – 33 дв., 233 ж.; д. Дворець – 31 дв., 290 ж.; д. Одереди – 30 дв., 236 ж.

У Ковельському повіті 123 села, 148 «деревень» [6].

У давньоруських писемних пам'ятках трапляється слово «слобода», що означає маєтково-юридичний стан особи вільної на відміну від невільника. Згодом цей термін поширився і на поселення, які виникали на незаселених землях великих магнатів-землевласників. Ці поселення звільнялися на деякий час від сплати податків. Звільняючи жителів цих сіл від повинностей на користь власника, магнати намагалися зацікавити поселенців освоювати незаселені землі своїх маєтків. В

основу терміна „слобода”, „слобідка” покладено слово „свобода”, яке у народно-діалектичній мові трансформувалося у слово „слобода”. Таким чином, у поселеннях-слободах жили вільні, самостійні, незалежні жителі. Безумовно, що у часи існування слобод (XI-XVIII ст.) названі особливості значною мірою були умовними, але люди у цих поселеннях були, безперечно, більш незалежні ніж жителі сусідніх сіл, містечок, хуторів. Адміністративна карта Волині початку XX століття вміщує такі назви: у Володимирському повіті – Волиця, Волиця-Дружкопільська, Волиця Морозовецька, Волиця Загорівська, Воля Островецька, Вулька Шельвівська, Вулька Угрудська, Вулька Фалемичівська, Вулька Садівська, Вулька Свійчівська, Вулька Видраницька та ін.; у Луцькому повіті – Вулька Підлуцька, Вулька Котівська, Вулька Сокирицька; в Ковельському повіті – Вулька Ковельська, Вулька Щитинська, Вулька Радошинська, Вулька Качинська, Воля Любитівська, Вулька Вербичанська.

Розглядаючи типи поселень, відзначимо, що на Волині існували хутірські поселення.

Хутірське господарство – це форма ведення дрібного сільськогосподарського виробництва, особливістю якої є розміщення господарства – всього або частини будівель, інвентарю та тягла, необхідного для обробітку землі на відокремленій ділянці – хуторі. Їх виникнення, очевидно, було зумовлене також розвитком лісорозробок і виплавою заліза. У глухих поліських лісах існували самотні поселення рудників.

Були й інші причини появи хутірських поселень: під час нападу татар багато родин утікало і ховалося в лісах, засновуючи там самотні поселення. Важливим фактором, що вплинув на формування широкої сітки хутірських поселень, була поява у XIX ст. на волинських землях іноземних колоністів, зокрема, німецьких, голландських, польських і чеських. Крім того, багато хуторів на Волині виникло на початку XX століття як наслідок столипінської аграрної реформи. У цей час біля кожного великого села існувало по декілька однойменних хуторів та колоній. У 1921-1939 роках було розparcelьовано багато земельних наділів, унаслідок чого з'явилося багато хуторів.

Назви хуторів, як правило, повторювали назви близкорозміщених населених пунктів. Наприклад, на початку XX ст. у Луцькому повіті, за даними довідника адміністративно-територіального поділу Волині [7], знаходимо с. Підгайці Більші і х. Підгайці Малі, с. Котів і х. Котів, с. Зміїнець і х. Зміїнець. Біля деяких сіл знаходиться 2-3 колонії та хутори. Наприклад, у Луцькому повіті – с. Маневичі, х. Маневицький завод, х. Маневицька Смолярня, залізнична станція Маневичі, у Колківській волості – к. Глей, ф. Глей, м. Чарторийськ, к. Чарторийськ, с. Піддубці, ф.

Піддубці, с. Підгайці, к. Підгайці, ф. Підгайці. У Володимирському повіті нараховувалось – 146 хуторів, у Ковельському повіті – 137 хуторів.

За даними Довідника адміністративно-територіального поділу УРСР на 1 вересня 1946 року у Волинській області нараховувалося 2290 населених пунктів, в тому числі – 1219 хуторів [8]. Кількість їх по районах така: Заболоттівський район – 118; Горохівський – 4; Камінь-Каширський – 169; Любешівський – 133; Любомльський – 46; Ратнівський – 186; Рожищенський – 89; Теремнівський – 13; Торчинський – 52; Шацький – 105. Причому, райони Волинського Полісся на цьому тлі вирізнялися величезною кількістю хутірських господарств, де кожна сільська рада включала одне (інколи два) села і 5-6 хуторів з різноманітними назвами. Наприклад, у Любешівському районі до Ворокомлецької сільської ради входили: село Ворокомле і 16 хуторів: Гадьмате, Грибінник, Дворища, Деревище, Забаюме, Заброди, Засмоте, Защире, Кленів Міст, Самець, Щурях, Яквотень, Киселі, Підкормля, Селісок, Творці. У Камінь-Каширському районі Сошичнівська сільська рада включала село Сошичне і 10 хуторів: Виряник, Добривало, Добрий Ліс, Заболото, Завишка, Заоса, Майдан, Підмости, Полониця, Яблунька [8].

Розгалужена система хуторів спостерігається у Ратнівському районі – с. Черче, 35 хуторів; с. Самари, 60 хуторів; с. Видраниця, 33 хутори.

Хутірська система, що виникла в умовах капіталістичного одноосібного господарства, в радянський час за умов колгоспного виробництва визначалася як вкрай нераціональна. Хутірські господарства становили серйозну перепону на шляху запровадження соціалістичних методів господарювання, проведення колективізації. Крім того, хутори стали осередком підтримки українського національно-визвольного руху у 40-50-х роках. Тому сталінський режим доклав усіх зусиль, щоб їх знищити.

Аналіз низки архівних документів свідчить, що масова ліквідація хуторів припала на 1950-1953 роки. Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 року під №2467 було прийнято постанову «Про зселення в колгоспні села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних селян і інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР» [9, арк. 3].

У відповідь на неї у Волинській області 15 серпня 1950 року було прийнято відповідне рішення Радою депутатів трудящих. Терміни виселення з хуторів були встановлені так, щоб не допустити розриву між розбором і збором на новому місці будинків одноосібників [9, арк. 137]. Під грифом «Цілком таємно» до виконкому Волинської обласної

Ради почали надходити списки господарств, розміщених на хуторах, що підлягають зселенню в села і вказана причина їх ліквідації.

До облвиконкому Волинської області регулярно надходила інформація райміськоматів, організацій та підприємств про виконання планів зселення хуторів у села. За даними 1957 року можна зробити висновок, що темпи переселення були низькими (див. табл. 1) [10].

Таблиця 1

*Дані про темпи зселення хуторів
в окремих районах Волинської області*

Назва району	План зселення (двори)	Зселено
Іваничівський	180	53
Ківерцівський	100	39
Луківський	70	32
Торчинський	222	93

І все-таки така форма поселень як хутори з часом була ліквідована.

Поряд з хутірськими господарствами на Волині були такі типи поселень як колонії. Колоніями називали поселення осіб однієї національності або вихідців з однієї країни, які проживали разом в іншій країні або місті. Іноземні колонії з'явилися на Волині в XIX столітті. Що ж стосується самого типу поселень національних меншин, слід сказати, що часто це були окремі вулиці або кутки в селах, де проживали колоністи. Тоді назва колонії стосувалася не населеного пункту, а лише вулиці або кутка. Були й окремі поселення, які теж називали колоніями. Їх можна знайти на картах тих часів.

Наприклад, у Володимирському повіті – 193 колонії: Антонівка, Антонівка-перша, Антонівка-друга, Антонівка-Борек, Антонівка-Мошлен, Вільгельмівка, Голендри-Забужські, Голендри-Свіржівські, Єлизаветполь та ін. У Луцькому повіті – 303 колонії: Броніславівна, Валентинів, Валентинів Малий, Валер'янівка, Вовнянка, Всеволодівка, Гараджа, Геленівка, Єлизаветин, Казимирівна, Лідавка, Мар'янівка (7 колоній з такою назвою – 5 Торчинської волості, 2 Рожищенської волості), Мар'янівка Угринівська, Олешковичі, Радзивилівщина, Рудня, Тараж, Таркарука та ін.

Немало на адміністративній карті Волині і фільварків. Фільварок – у феодальній Польщі, Литві, Білорусі та Україні – комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство. У Польщі, Західній Україні та Західній Білорусі (до 1939 р.) фільварок – панський маєток із господарчими будівлями. На початку XX ст. у Володимирському повіті – 34 фільварки, у Луцькому повіті – 27 фільварків.

Замість колишніх хуторів, колоній, фільварків залишилися назви, які належать до окремих кутків, урочищ, ярів та ін.

Помітним явищем в історії Волині є зникнення з адміністративної карти краю багатьох сіл, хуторів, присілків, а також їх назв. Однією з причин, які призвели до цього, слід назвати входження малих поселень до меж міст Луцька, Ковеля, Каменя-Каширського та ін., що пояснюється інтенсивним економічним розвитком останніх. При злитті приміських сіл із межами міста назва села, як правило, ставала назвою кварталу чи мікрорайону, але з плином часу вона забувалася, оскільки не була офіційною назвою.

Населені пункти Волині з'являлись і зникали у різні часи. Від поселень давніх часів залишилися часто сліди, які вже можуть і не мати назви, що загубилася у минулому, але вони досліджуються археологами, істориками та постають з минулого. Так, зникли такі населені пункти як Волинь, Угровськ. З адміністративної карти Волині у радянську епоху зникли такі види поселень, як колонії (у зв'язку з переселенням іноземних колоністів) та хутори (у зв'язку з проведенням колективізації). У 1946 році на Волині нараховувалося 2290 населених пунктів, то станом на 1 січня 1961 року їх було 1163, а до 1 квітня 1961 року кількість поселень зменшилась до 1156, у 1969 році – до 1108 поселень [11]. На даний час на Волині – 1087 населених пунктів [12].

Назви населених пунктів складають важливу частину джерел для вивчення минулого краю. Вони відображають ті історичні обставини, які спричинили їх виникнення. І навіть тоді, коли в силу різних причин поселення зникають з адміністративних карт, їх назви залишаються в історії краю. Географічні назви Волині є частиною української топонімичної системи, розвиток якої є складовою історико-культурного процесу.

Література та джерела

1. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X-XIV століттях: [монографія] / Кучинко М. М. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 528 с.
2. Літопис Руський (за Іпатським списком). – К.: Дніпро, 1990. – 590 с.
3. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – 1024 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Волинська область / ред. тому І. С. Клімаш [та ін.]. – К.: АН УРСР, 1970. – 743 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Даль В. – СПб.; М.: М. О. Вольф, 1882. – Т. 3. – 556 с.
6. Список населенных мест Волынской губернии / Волынский губернский

Основні типи та кількість поселень на Волині

статистический комитет. – Житомир: Волинская губернская типография, 1906. – 220 с.

7. Довідник адміністративно-територіального поділу Волині (X ст. – 1939 р.). – Луцьк: [б. в.], 1982. – 236 с.

8. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Політвидав, 1946. – 1062 с.

9. Держархів Вол. обл. – Ф. Р-677. Волинская областная плановая комиссия. – Оп. 7. – Спр. 463. Информация райисполкомов и райпланов о селении с хуторов.

10. Держархів Вол. обл. – Ф. Р-6. – Оп. 10. – Спр. 161. Інформації і довідки про хід переселення населення області в південні райони України.

11. Держархів Волинської обл., Ф. Р-6., оп. 16, спр. 683. – Відомості про адміністративно-територіальний склад районів області.

12. Адміністративний поділ Волинської області. [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki...поділ_Волинської_області.